

Г. БРАСЮК

В ПОТОКАХ

ЧАСТИНА ПЕРША

Вогневий шквал революції прокотився на південь.
У запіллі після бурі на перший час настала тиша екстазу.
Тоді Сергій Шарий вклонивсь революції.

Видавалась тим вогнем, що палить на весні гниляччя, фільтрує життя від вікового отруйного намулу.

Мусіли зрости весняні памолодки здорової культури. Він бачив уже образ прийдешнього, гармонійного й почав виображувати на полотні.

Це був величний монумент індустрії, що спектрально заповняв простір радіохвилями. На тлі його — постать дужої, вродливої жінки, що вітала глядача ясними очима й чистим усміхом. Довкола — квіти, зелень...

Сергій замилювався з свого твору. Він захоплено розроблював акорд різнобарвних нюансів, як раптом — дисонанс: кіновар та білило — вийшли. Сергій знав, що фарб він не добує, бо того ж дня вранці віддав квартирній хазяйці вільну пару білизни на харчі.

Картина домальовувалась у мріях до того моменту, поки хазяйка остаточно одмовилась харчувати.

Вечірні сутінки — улюблений час Сергія. Тоді в затишну кімнату до його спадало надхнення, зліталися мрії, — і тепер Сергій мріяв, що добре б продати картину в який-небудь клуб — вона майже закінчена. Можливо цим він собі зробить рекомендацію на постійну посаду з харчами, а то й з одягом.

— Ні, товаришу! Ваша прийдешня соціалістична культура не що, як добре вихована панянка. Подивіться, які в неї ручки, личко...

Такої думки був про картину завклуб.

Сергій гарячивсь:

— Ви значить вузько розумієте майбутнє. Невже ви думаєте, що в майбутньому люди будуть з порепаними руками? Помиляєтесь! Наш ідеал — матеріальне забезпечення людини, а з ним гармонійний розвиток — фізичний, естетичний і моральний, коли хочете знати.

— Ну, того ще ми не знаємо, чи буде прийдешнє подібне до вашої жінки. Зараз нам плакатів, лозунгів — от!

Розчарований Сергій ніс свій ідеал на базар.

Зголоднілі нерви загострювали думку: мусить підтоптати в багно душу, щоб самому вилізти живим... Інстинкт життя...

Інстинкт.

Біля нього стояв продавець вакханки.

— Ми з вами, товаришу, подібні до проститутток.

— Да! Естети — простигутки.

— А здається так небагато треба сили, щоб лишитися чесним!..

— Попробуй — здохнеш.

До них підходив селянин з клунком борошна в руках. Голова йому була гордовито піднесена, а в очах світилась певність естетичного смаку.

— Що ви баришень продаєте?.. Як на тому тижні я виміняв — то понімаю картина. Там така оліндерська корона — прямо жива тобі.

Критик зміряв поглядом митців нездар і відійшов.

Обидва лишилися на місці маленькі, пригнічені.

Того дня вечірні сутінки важким тягарем налягли на Сергієві чуття й думки.

В кутку потьмарився образ прийдешнього, а в голові уїдливым димом вихрилось: тільки б наїстися — тоді все проясниться.

Сергій випив води, кинув суху кришку в рот, довго плямкав, затагуєчи процес їжі, а сам ліг, щоб втекти від себе.

Ранок кивнув у вікно зжовклою гілкою: тікай, бо загинеш.

Сергій зібгав лишок речей в клунок, глянув безнадійно на свій твір і вирушив з міста.

Вже підряд кілька днів — Сергій мандрував. Поснідавши в одному селі, він зупинявся в іншому аж на вечерю. Він став практичний і на кожний перехід зберігав шматок хліба. Присутність хліба підіймала йому настрої, надавала певности.

Сергій виходив за село, розхристував груди, а іноді і співав.

Він завидував сам собі, що нема в його ні родини, ні багатства, що зв'язувало б його. Вільний, як вітер, глибокий в думках та почуваннях, як пророк.

Він любовно озирає широкі поля, зупинявся у золотому лісі, шукав лишків кислиць... Все те було його й для нього.

Сергій жалкував, що культура пішла в хибний бік, а могли б залишитися степи й ліси в їх природній незайманій красі.

Жалкував, що витравились на Україні звичаї гостинности, а так запашно-романтично було б почувати себе бажаним гостем усієї цієї великої родини. Так все ж прикро, жебрацтво.

Так. Недавно він принципово був проти всякого жебрацтва.

— Хм, принципово! — посміхнувся й зловив себе: тоді ж, як обминув жебрака, дав ті гроші швайцарові в ресторані.

Зрештою, що його принципи? Була б монархія — він лишився б з почесним ім'ям художника й носив би в голові ліберальні ідеї, — тепер більшовизм — він блукаючий інтелігент. Його ідеї — плювок на вітрі.

Тоді твердо постановив, що візьметься до педагогічної діяльності, щоб реально проводити в життя загально-людські ідеї. Шлях близивсь до повітового міста.

* * *

Село Манівці, що в його Сергій одержав призначення на вчительську посаду — було звичайнісіньким селом, а зблизьку — видалось

ще гіршим за ті села, що через них проходив. В інших хати мальовничо визирали з золотої гушавини садків, а тут вихрясті покрівлі затулювали рідку деревину; лише в одному кінці гайком виривалась бувша панська садиба.

Сергій міг вважати себе щасливішим від інших мешканців, бо в панському будинкові містилась школа й там же йому одведено помешкання.

Сергій шкодував, що на газоні поламано трояндові стебла, але в цілому — картина була захоплююча.

„Вавилонське стовпотворення“ — охрестив її Сергій. Мури різних будівель, здебільшого, лежали подоланими, а між ними, немов молитовні черниці над гробовищами, стояли тополі. Сергій вслухався в їх шелест — переповнявся містичним екстазом.

Головний будинок, що в йому оселився Сергій, був типовим „дворянським гніздом“, з колонами й диким виноградом. Окрім школи тут ще містивсь клуб і театр. Дві сумежні кімнати розламали між собою стіну й утворили чималасту залю. На стінах сажею та ультрамарином накарлючені різні лозунги, стіна за сценою заповнена хатками grossovського типу.

Сергій егоїстично зрадів. Це добре, що така вбогість, — він їм напише чудову декорацію, з цієї сцени лунатиме його культосвітня праця.

День за днем одиноко перешіптувались тополі, мури лежали мовчазно, немов заклині скарби. Сергій дорівнював себе до пустельного чарівника й що-хвилини очікував до себе експедиції. Врешті, в очах його зріс крик самотності й він пішов до завідуючого школою на село.

Хведір Степанович тільки-що приїхав з поля. Одіж, руки й обличчя його були в землі. Нашвидко вмившись, він взявся до пісної вечері й запросив Сергія.

Сергій зразу ж почав з лірики:

— Я мало не здурію з нуду... Тут же є театр, є клуб, є мо-
лодь — чому не збираються? Що вони роблять?

— Що роблять? — перепитав Хведір Степанович — мабуть те, що й я. Ось кілька день підряд орю на зяб, то сів, то молотив на прод-
налог... Одним словом — прийде вечір ні рук, ні ніг не чуєш. Я зовсім не дивуюсь, що зараз ніхто не йде в той клуб. За ціле літо сам не прочитав ні одної книжки. Батько старий, все самому приходиться...

— Хіба ж не можна розподілити час?

— Нічого не виходить. Ось недавно був так спланував, коли як піде дощ день, другий — то замість одного дня — тиждень сів. Ну, а вдома сядеш, почитав би, — то там десь поросля зав'язло, там корова загрузла, там тин обвалюється, там стріха тече... В неділю навіть нема часу. То соли, то мила, то ремінь...

Сергієві, здавалось, паморочилась голова від цього безоглядного коловороту, він на хвилину затулив рукою очі, — тоді в його уяві стала чітка й проста картина: колектив, машина, розподіл праці.

Підряд дві неділі на паркані Манівецького куркуля Малая з'являвся плакат: „Клуб. Доповідь про колективне господарювання“. Малаїв

паркан від того не ввалився, а клуб нікого не діждався. Сергій зробив нараду з активом села; це був організатор і секретар місцевого осередку КСМ — Марчук Степан та його підручний товариш і доморослий режисер — Макула.

На паркані з'явився ще один плакат з написом „Бувальщина“. Увечері на терасі колишнього панського будинку рипіли музики, а перед терасою на газоні тупцювали пари з парубків та дівчат. Будинок оточував натовп. За музиками в залю посипалась лава людських голів.

Сергій промовляв:

— Наш добробут залежить не тільки від того, скільки ми маємо землі, але в великій мірі й від того, як ми обробляємо цю землю й чим. З питанням як обробляти землю тісно зв'язане й питання про форму землеволодіння...

— Полапай за мене там Домку! — різнуло з аудиторії. Сергія щавила образа. Його голос впав на півтона, коли говорив про форму землеволодіння, — сам думав: яке ще загрубіле наше селянство, не дивлячись, що минуло вже мільйон років з початку життя людини“.

Злісно закінчив: — Тільки колектив нас зможе вивести зі злиднів і того озвіріння, в якому ми тепер є.

Після нього щось говорив Марчук. Сергій не чув. Він пройшов в аудиторію зосереджений в собі.

— Ви партійний? — хтось сіпнув з-заду.

— Я? Ні... і щоб одмахнутися, Сергій вийшов на терасу. Але той йому наспівував, як гедзь у спасівку:

— Хіба ж камунія може бути? Тут у сім'ї та рідний син батька обкрадає й робить, як йому примандюриться, а то ж всякий народ... Приміром: злодій, ледачий... Та й скажемо ще те: от у мене біля могили справлений деньок як на городі, все рівно, а тут який лежень забере... Воно в мене споконвіку, батьківське...

— Для пролетаря — весь світ батьківщина, — махнув механічно Сергій, і трапив так влучно, що гедза як батогом злизало.

* * *

Сергієві було ясно: мистецтво — великий діючий фактор, але який розвиває смак оте грубе рипання, що дають для душі актори з наліпленими носами в „Бувальщині“? І що, врешті, може зробити один в замуленому морі?

Через декілька днів Сергій в сусідній Крученецькій школі доводив: силами інтелігенції нашої волости слід організувати путній драмгурток, хор, видавати, принаймні, писаний журнал...

У його аудиторії розтягались іроничною усмішкою губи. Один з присутніх, що держався досі руками за скули, люто блимнув:

— Що ви ерунду порете! На чорта здався мені ваш драмгурток, як я з голоду пухну. Нам дихати не дають, а ви тут з своєю філантропією... Попробуйте двадцять років провчителювати, а потім хай вам дулю покажуть — що ви тоді заспіваете? Я бувший есер, я мовивсь на село. Я віддав йому все своє здоров'я, я організував їм хори, й читальні, й кооперативи, а тепер цей скригна шматка хліба для тебе жаліє. Він краще пастухові заплатить, бо йому свиней потрібно випасати, а не вчити дітей...

Очі інших так само лізли рогами на Сергія, так неначе виною цього всього був тільки він.

Сергій оторопів. Враз йому в вічі скорботний погляд молодої вчительки, що здавалось промовляв: „школа мені тебе, голубе... Не в ту компанію ти потрапив“...

Сергій мужньо стрепенувсь:

— Тоді лізьте живцем в яму, не загноуйте світа.

Вилаявсь і навіть грюкнув дверима.

* * *

Тієї безсонної ночі в Сергія чорною трояндою розцвітала зненависть до мертвої інтелігенції.

Невже й йому завмерти тут?

Холод пліснявого ставу просякав у нутро, осіння ніч тарабаняла мжичкою в вікно.

Жах самоти підіймав на голові волосся. Або роздмухати вогнище культурної праці, або... повіситися!

Другого дня ввечері Сергій роздавав ролі місцевому драмгурткові. Він був наелектризований.

Раптом Макула:

— Я не буду грати — й майнув за двері.

Сергієві очі розширились.

— Та... йому хотілося пана грати.

— Але ж йому ця роль не підходить?!...

— То що, за те Параска підходить...

— Ну, то грайте самі, як вам Параска сидить поперек горла, — спалахнула дівчина й рушила слідом за Макулою.

Сергієві одібрало мову. Він тільки скригнув зубами й пішов зігнати злість на Хведорові Степановичеві.

— Це чорт знає що! Гірше обломовщини. Коли бере роль такий, як Самійло, що має четверо дітей, то вам вже соромно одмовлятися.

— Ну їй богу ж немає часу. Ви знаєте?... Та може якось... — раптом змінив він тон, уздрівши Сергіїв погляд.

Сергій погодивсь на „може якось“ і побіг в Крученці до вчительки.

— Ради бога, візьміть роль. Ви розумієте, яка морока?...

— Думаю, що розумію, — сміючись зустріла його, — ви тільки перший рік на селі, а я вже другий.

Була розважлива й погодилась взяти роль.

Сергій відчув рівновагу.

Після цього, мало не що-вечора проводив Ольгу Миколаєвну з репетиції в Крученці.

Вона його розуміла й тоді, жестикулюючи, ділився з нею думками:

— Манівці може найдикіше село в окрузі. Дарма! Ви бачите, як скоро звідси бризне культура на сусідні села й тоді скажете, що можна зробити при бажанні. На селах інтелігенції у нас нема. Є міщани, обивателі... Горами можна вернути в дружній спайці. Ви побачите, як скоро я зроблю з оцих Данилів та Денисів культурників. Хто з нас ще так захоплювався роботою, як вони? Як не кажіть, а пролетаріят таки виб'ється на культурну дорогу й тільки сплюне на нас анемічних

інтелігентів. Ви придивіться, які потенціяльні багатства в маси! Як грає Самойло! А він же перший раз на сцені... Ви уявіть, скільки в нас розвинеться талановитих артистів, музиків, поетів, художників...

Сергій горів. Ольга Миколаївна не сміла йому перечити. Його дотик до руки запалював у ній віру.

Проходили в темряві згусклими осінніми полями, а перед очима ввижався пожежний ореол майбутньої культури.

* * *

День вистави. Зала розгортала завісу сотнею очей.

На сцені чепурно прибрана кімната.

Все завмерло, вслухаючись в інтимну розмову закоханої пари.

— Так-так, брат, горни...

— На ліжко коти її...

— Ш-ш... позакладає вам...

І знову очі прошпилюють сцену.

Буйний дощ оплесків закінчив дію.

Гамір. Суперечки.

— Ну й Самойло, так Самойло...

— А Крученецька!.. прямо тобі апікіс.

— Куди вона,— перечить Параска,— її зовсім не підходить ця роля. Тут треба сільську дівчину, а вона така ценка...

— Говори...

Поруч стояв Макула. Йому не подобалась ані постановка, ані гра самого вчителя, та він ні одним рухом не виявив свого невдоволення. Навпаки, він пішов за лаштунки, давав поради й розпорядження як досвідчений театрал.

Отже в другій дії, в момент драматичного напруження, несподівано загорнулась завіса.

Публіка невдоволено мукала, а по сцені як вихор шугав Сергій:

— Сволочі! Хто сказав завісу?

— Макула.

— Де він? Рило розтовчу. Підіймай!

Знову йде гра і публіка забула про перерву. Актори щасливо дотягли п'єсу до кінця. Схвилювалася повідь і зашуміла в двері, немов у лотки. Раптом голос:

— Ніхто не прись! У Левка Ковалишиного пропали гроші й документи. Ми повинні обшукати...

Біля дверей стояв з револьвером агент чека — Грабар.

Повідь заходила коловоротом. Напруження зростало:

— Хто вкрав, а ми повинні страждати?!

— Він же роздягавсь за сценою, може де впали.

— Або артисти вкрали.

— І то правда... Артистів обшукуйте...

— Артистів! Артистів!..

Грабар з Левком рушили за сцену.

Артисти рачкували на сцені й під сценою.

Сергій зблід, як Грабар підійшов до Ольги Миколаєвни.

Вона всміхаючись підняла руки.

Левко облапав і підійшов до другої.

Грошей не знайшли.

Коли проходив Сергій з Ольгою Миколаєвною, різнув вигук.

— Ну й артисти! Прокрались. Ха-ха-ха!..

Ольга Миколаєвна вже була забула про виставу, як над вечір до неї ввійшла незнайома жінка.

— Оце я мати того Левка, що гроші пропали. Бачите, я ходила до Гапки, до ворожки, що ото в нас на кутку... То вже така, така!.. До неї й з Забіли, до неї й з Моргунів... півсвіта до неї сходитьсь. Вона мені ото кинула на карти та й каже: „гроші твого сина забрала русява жінщина, що на схід-сонця, а живе вона в казйонному домі“...

Ольга Миколаєвна лагідно перебила:

— Чи не думаєте ви часом, що я ваші гроші забрала?

— Та ні... я б зроду не подумала, але ж карти...

— Повірте краще мені на слово, аніж Гапці на карти. Не брала я ваших грошей.

Жінка ображено замовкла. Раптом вона нестримано зарепетувала.

— Та що ви мені, баришня, забиваєте баки? Гапка як сказала? Русява жінщина, на схід-сонця, в казйонному домі. Та й хлопці добре бачили, голубонько, як ти в тому триятері терлась коло його штанів. Ти думаєш, я з тобою тут буду довго воловодитись? Та я тебе, лярвуго, зараз на призвичайку! Голодранці! Вчителі нещасні! З рук вдерли б, не то з кешені...

Ольга Миколаєвна оторопіла. Вона тільки хотіла промовить, як жінка, мов шуляк, налетіла на неї.

— Оддай гроші, злодійко, оддай! Коси повириваю!..

В цей момент в дверях з'явився Сергій, а в другий — жінка лише бемкнула язиком і затихла за дверима.

Ольга Миколаєвна впала лицем в подушку й заніміла.

— Ольго Миколаєвно, облиште. Ви дивуєтесь якійсь бабі...

Тоді здригнулися плечі й голосний стогін вирвався з грудей...

За вікном снував вечір глибоку синю тугу. На дні іскрились зорі, сплітались ефірно-мелодійні згуки жури.

Сергій відчував лоскіт волосинки на своїй щоці, переповнявся ясною радістю.

Оля таке ніжне, чуле дівча! Як музика бриніли прозорі згуки.

— Коли мені було ще тільки вісім років, я прийшла була до своєї маленької подруги на іменини. Саме як ми весело бавились, в кімнату до нас ввійшли жандарми з револьверами, шаблями... Як ми полякались! Ми не знали, чого їм треба. Вони самі шукали, перекидали все. Потім Нінин батько нас поцілував і вийшов з жандармами. Надія Івановна стояла як скам'яніла. Ми тільки злякано дивились на неї... Ніколи не забуду цього моменту.

Вже потім нам Надія Івановна розказувала про правду й кривду, про бідних і багатих... Як гірко ми плакали часом з Ніною, що її батько, може, ніколи не повернеться. Так от. Коли Ніна виїхала з матір'ю до батька на заслання, я вже не найшла собі більше подруги. Я самотно шукала правди, думала, читала. З своїми думками я ховалась навіть від батьків. Коли настала революція — я думала: оце та правда. Всі революційні партії для мене дорогі, всі револю-

ціонери — святі. Тільки дивуюсь, чого ж вони сваряться, чому не зілються в одну — то ж одна правда?! Більшовиків я не любила. Я знала, що інші партії не визнають смертної кари, а Ленін визнав. Коли прийшли більшовики, я була про них одної думки з батьками — розбишаки. Та батько мій ішов далі: „Це називається дай свині роги“ — казав він, — „ні, ти держи гада на ланцюгу, бо то звірина. Кротові призначено ритися в землі, арештантові возити тачку, а шмаровозові бути шмаровозом“... В таких випадках я вже не змовчувала:

„А Шевченко не з кротів? Ви дайте тільки кротові освіту“...

Але не любив батько ані Шевченків, ні кротів — „ми рускіє“...

Один раз в таких дебатах я притисла батька фактами. Привілейована класа й навіть такі урядовці, як він — визискували темного бідака, я на його місці соромилася б казати таке про бідних.

Тоді батько визвіривсь:

— „А ти не соромишся експлуатувати мене? Ти хоч раз почервоніла за ті грубощі, що кажеш мені? Це мені дяка? Я тягнувся, як каторжан“... „Що ж, — кажу, — я не винна, що мене привчили до ледачого хліба“... Батько осатанів: „Марш з мого дому! До різунів! Вони любіші за батька. Дорізуйте“... „І піду!“ відповіла я.

— Сергій, ви не зрозумієте, як страшно жити людині, що не вміє самотійно ходити. Мені було вісімнадцять років. Перед більшовиками тільки що закінчила гімназію. Я нігде не була, нічого не бачила, нічого не вміла... Я пішла в цю школу. Пішла. Принцип не дозволив вернутись, хоч ніби батько нічого не мав проти. До того злякалась життя й батьківських прокльонів, що мало не дішла до самогубства.

Дали мені групу. Не знаю ні педагогіки, ні методів... Як же я зраділа, коли мені пощастило пригріти дітей. Любов моя до них стала за все. Працювала до шалу, самозабуття. Думала, що нічого в світі не затьмарить моєї радості.

А побачила... найгірше. Я побачила, що нема правди ні поміж багатими, ні між бідними. Її треба створити, а може... добути.

Я почала була ходити в наш сельбудівський хор. Співали майже самі комсомольці. Диригент хотів поширити хор і набрав дівчат з села... То що ви думаєте? Яка небудь Ониська почне штурхати та цькувати „безпартійних“... Хор розпався.

Така досада мене взяла!.. Думаю, помирю яюсь. Як зумію, а прочитаю лекцію... Вже й зібрались. А почати ніяк не можу. В кутках хлопці з дівчатами все регочуть та й регочуть над якимись картками... Підхожу. Хлопці лукаво всміхаються, показують. Коли ж глянула — мало не згоріла від сорому. Закрила очі руками й вибігла, як ошпарена.

Потім чула на вулиці на свою адресу:

„Пани в закутках тішаються та знимаються, а на людях очі затулюють“.

Просто сором пройти селом. А тепер ще ця...

Оля замовкла й схилила голову. На обличчі промінь місяця загравав щирим сумом.

— Мадонна! — хотів сказати Сергій.

Дихнуло холодом. Земля закоцуліла. Ранки обсипались крупкою та білим морозом. В один з таких ранків, мов граки на весні, до школи

позлітались школярі. Крик. Галас. Їхні обличчя ще мали сліди пекучого літа — засмалені, облуплені. Нестримані, мов вітер, крикливі, як зграї птиць, обшарпані — немов дикуни в шкірах, з запахом диму.

Борня. Міна.

— Даси коржа, дам гнилиць!

— Ти, а в його сало!..

— Ах, ти ж Кабан халерний, дай трошки!

В деяких місцях шарпались граючись, а в других товклись на-вспражки.

— Це вже знов на цілу зиму морока! — дивлячись у вікно, казав Хведір Степанович.

Сергій думав своє: яке почесне завдання з оцих дикунів виховати людей соціально-етичних, людей розуму й волі...

Гордий на свою місію — він ступив у клас. То була третя й четверта група.

— Що ж, нагулялись за літо, попрацювали трохи руками, попрацюємо тепер і головами. Руки без голови ніщо...

Раптом:

— А він б'ється...

— Ні, ні, він бреше... То він мене...

— Дозвольте, я скажу! — встає третій — як ви сказали „попрацювали руками“ — то він його кулаком — каже „о - так“, а як ви сказали „головою“ — то цей його лобом „о - так“...

— Ну, діти, так же ж не можна! Забудьте вже свої дикунські звички. Ви ж прийшли сюди, щоб вчитися, щоб вийти в життя людьми, а не звіриною. А чим людина відрізняється від звірини? Розумом...

— Позвольте вийти.

Сергія починало дратувати.

— Слухай, хлопче, чого ти прийшов до школи?

— Щоб учитися!..

— Чого вчитися?..

— Читати, писати, читати...

— І бігати с... — доказав хтось у риму.

Всі зареготали.

— Порося! — нестримано вдарив Сергій по столі. — Отже, коли прийшов, щоб вчитися, то й учись. Нічого бігати. Третя група, вийміть свої зошити, а ви свої читанки.

Зашаруділи з одного боку зшитки, ручки, оливці, де хто рвав клапоть паперу, а дехто розгортав сало й пристосовував прозору обгортку до писання. З другого боку з'явилось кілька книжок, а решта перешіптувалась, або жувала гнилиці.

Сергій нервувавсь. Не знав з чого почати.

— Напишіть твір на таку тему: „як я провів літо“. Читай! — звернувся до дівчинки.

Та, зашарившись, швидко стала водити пальцем між рядками, часто зовсім не там, де читала; заїкуючись, щось вимовляла, але ні вчитель, ні вона сама нічого не зрозуміли.

— Ти ж чому не пишеш?

— Я... я... — шморгав носом школяр, — я не знаю як?..

— А чого ж от він знає?

— І він не пише. Він так собі водить...

— А ну, дай сюди...

— От і Матвій не пише...

— Я теж не знаю...

Виявилось, що ніхто не писав. Сергій розкричався:— Ну, як вас можна було переводити у третю групу, як ви не вмієте записати того, що робили літом!?

— А-а!... що робив?!—викрив уже один „Америку“—я напишу!...

— І я напишу...

Поки Сергій пояснював третій групі, дівчинка, що читала, відчула, як її кілька разів ззаду нестерпуче щіпнули. Вона заплакала.

Сергій розлютувався:

— Та чорт би вас забрав, діти ви чи звірі?

• Його сильний голос враз утворив дисципліну. Вже до кінця лекції мав змогу вичитат мораль.

Вийшов невдоволений. Казьонщина, поліцаїзм. Мусить мати більш інтимний підхід. Такий, напевне, в Олі. А в його...—не те, не те... Не знає школи, не знає методів... Профан!

* * *

Сергій довго був пригнічений: він зайва людина. Проте жадоба життя примусила впевнитись, що він набуде досвіду, розів'є громадську й педагогічну працю. Справді, як поставилася б до його Оля, що починала йому вірити. Він не смів тепер заходити до неї.

З якоюсь нервовою інтенсивністю переглядав літературу, що вчора засідав з активом клубу, розробляв план. Своєю рухливістю захоплював і інших співробітників. Навіть Хведір Степанович погодився керувати співочим та бібліотечним гуртком, решта ж гуртків (щось біля десяти) припадала на самого Сергія, необхідність існування кожного гуртка він довів. Адміністрація клубу дивилася на Сергія, як на чарівника, що мав перевернути Манівці вверх дном.

Завклубом Марчук майже щодня жилив голову ревкому: „давай підводу!“ Добра половина села кляла і „косомол“ і „триятр“. Марчук не вважав. Його захоплювали реальні наслідки праці. По ордеру добуто піяніно, книжки, люстро, дошки, дикт, фарби... Члени клубу—столярі робили для залі стільці, перебудовували сцену.

Під грукіт молотків, Сергій розмальовував декорації, плакати... В роботі йому чимало допомагали школярі; вони були по-дитячому цікаві і Сергій радо пояснював, відчуючи як між ними протягується спільна нитка інтимно-товариських відносин. Селом ходила слава: „це ділок, такого в нас ще не було“.

Сергій робив висновок: варто вік попрацювати для громади, щоб відчувти одну хвилину такого морального вдоволення.

В шаленому екстазі Сергій рушив до Олі. Приморозкуватий вечір молодив рухи.

Над мутними полями темносине небо розсипало зорі, як мрії над буднями.

Сергій надійно вступив в гущавину парку. Роздирав оголені віти, уп'явши очі в освітлене вікно: там Оля, ясно, затишно...

Раптом збентежився: у вікні мигнула друга тінь. Утрюх їм ні про що говорити.

Кинувши оком на ялинку, Сергій швидко став підійматися між її густими вітами. Позиція була підходяща. За вікном червонів кашкет волосного комісара, що брав його колись на учот. Комісар розмахував руками, сміявся. Проти нього була, мабуть, Оля.

— Їм весело! — шавило Сергія.

Даремне чекання. Минає година, друга... Напруження дійшло вищої точки.

Комісар зник за стіною. Через хвилину він вийшов з Олею, тримаючи її за руку. Нахилився і знову обоє зникли.

Як підбитий птах, Сергій зсунувся з ялинки. Підбіг до стіни. В грудях затихло.

І раптом, як пострілом:

— Ха - ха - ха! Ха - ха - ха! — веселий Олін сміх.

Захищаючи вуха, Сергій зірвався мов божевільний. Його затримували й стьобали глузливо віти, але рвався і рвався на поле, на простір.

Це та наївна, щира Оля, що любить дітей, любить правду... Брехня... брехня... Ах, яка безсоромна брехня!..

Біг, зупинявся, скручувався від обурення й болю, знову біг...

— Куди ж? Не втечеш!..

Повернув до своєї школи.

Відчинив вікно, розхрістав груди, впав на ліжко...

Який благодатний рятунок — смерть!

У вікно засміявся ідіотом місяць.

* * *

Другого дня Сергій ввійшов у клас стомлений, анемічний.

Учні це відчули й принишкли.

Тоді подумав: „для чого ці повинні страждати через нього?“

Хотів почати лекцію бадьоро, весело, але видобути сили не міг. Утворилося між ним і учнями якесь пригнічене непорозуміння. В напруженні тратив свідомість.

Викликав учня, маючи надію тим часом зібрати лумки.

— У нас учора Анелька казанця розбила, то я не виучив...

— А що ти завидка робив?

— Тато загадали дрова рубать...

— Не-не — він бреше. Він ходив з Ониськом ставить сільця на синиці.

Спалахнув Сергій, але до учня ласкаво мов кішка.

— Так це ти що, га? Скільки тобі років?

— Десять!

— І ти вже починаєш брехнею жити? З пуп'янка? Брехнею?... Ти смієш мені ще в віці дивитись?

Хлопчик спустив очі.

— Ні, — роздратовано кричав Сергій, — йди сюди посеред класу. Любуйтеся, які в нас брехуни ростуть.

Клас зареготався в тон саркастичній усмішці Сергія.

„І на що ця комедія?“ — майнула думка.

Учень хотів сісти на місце, але Сергій наздогнав, стис за шию й потяг назад:

— Стій, я тобі кажу!

Учень, зашарившись, заплакав.

Сергія кольнуло. Ладен був провалитися крізь землю. Схопив голову в руки й осоромлений схилився на стіл.

Запанувала тиша непорозуміння.

— Йдіть додому. Я зле себе почуваю...

Й як стогін, прорвався діточий галас.

Зачинився у своїй кімнаті.

Сором, образа й розпач спліталися в один вихрястий клубок. Свідомість не встигала за його стихійним льотом. Враз! блимнула метеором і шугнула в чорну безодню, звідусіль ураганом просторів:

— Ха-ха-ха!... Ха-ха-ха-ха...

Як промінь свідомість: Гістерія... Гнила інтелігенція...

І вже ледве чутним сарказмом душі:

— Ха-ха-ха!...

Десь глибше закричав переляк: рятунку, рятунку, опертя...

Гнилий? Романтика? Доба осуджує?! Що стає імпульсом життя?—

Ідеал? Що озлоблює життя?— Романтика... да, да, да...

В цей момент ввійшла перелякана людська потвора.

— А мій малий прийшов, каже, що ви заслабли?!

— Це ви, Самойло? Ха-ха-ха... — не вдержався Сергій.

Самойло стояв з вилупленими очима й відкритим ротом як у риби.

Там, де була борода й вуса — синіла циратова шкіра.

— Та що з вами?

— Ой що ж я наробив! — застогнав Самойло. — То це в неділю грати не будем? А я, вибачте на слові, з морди зробив...

Сергій реготавсь. — Дурниця!

— Добра мені дурниця, як люди пальцями показують... Думаю собі, це ж у неділю прийдеться грати, а там же батько без бороди...

Коли це як чорт шепнув: „Зріж уже й вуса — як артист, то артист..."

— Правильно! — захоплено обійняв Сергій Самойла, — як артист, то артист. Оце я розумію — романтика! Вже за-ради ваших вусів, я готовий перерваться, а в неділю таки поставимо.

— І справді?! — неймовірно перепитав Самойло й стішивсь як дитина.

Сергій теж розважився. Він радий був нагоді продовжувати свою думку.

— Вас турбує, що поголили вуса, мовляв, що люди скажуть. А що ті самі люди скажуть через років десять, двадцять, як увійде в моду? Може ще більш тикали б пальцями, коли б побачили вас з вусами... Нічого нема на світі сталого. Те, що було вчора правда, сьогодні — брехня... Все на світі відносно, умовне. Скажемо, ви знаєте, що це за штука? Ні. Хіба ви знаєте, яка його субстанція? Ні. Те, що ми бачимо — це просто ефірне дратування нервів нашого ока; твердість чорнильниці — це опертя якоїсь енергії... Значить, ми нічого не знаємо, що воно за річ. Це є просто „комплекс представлений“. Значить, чорнильниця — „комплекс представлений“, стіна — „комплекс представлений“,

он той ліс — комплекс представлений“, палець — „комплекс представлений“...

— Ну, а я?

— Теж „комплекс представлений“!

— Що ж воно таке?— знову роззявив рота Самойло.

Довелося зробити чималий екскурс в різні науки. І після того, як Сергій переможно підняв своє чоло, Самойло вийшов очамрілий, збен-тежений.

Увечорі в Самойла були сусіди. Він доводив:

— От ти думаєш, що це лямпка, а це просто комплекс приставле-ний: тобі світ ріже око і все. Ти думаєш, що я Самойло? — а і я комп-лес приставлений. І ви для мене приставленія. Все на світі — приста-вленіє. В тіятрі — тоже приставленіє. Житть! Так само, як і на дворі. От я коли пішов в тіятр — я прямо горю. Романтика, ви поміаєте! Житть це така філософія, така... В голові не зміщається, в хаті не зміщається... Я сам не знаю, на якому тепер світі.

Він метушивсь по хаті, жестикулював, в той час, як жінка на його злякано позирала.

Сусіди, переглянувшись, мовчки вийшли.

— Да-а... В Самойла щось не всі вдома.

— Я аж злякався, як побачив його голеним.

— А яке городить!..

— Та... це можна було знати, ще скоро він пішов у той тіятр.

* * *

В неділю вдало пройшла вистава. Сергій був подвійно задово-лений.

В антрактах на сцену із залі долітали згуки піяніно. „Грає Кру-ченецька“!— переказували актори.

Присутність Олі схвилювала Сергія.

Проте ні в антрактах, ні після вистави не підійшов побачитися з нею. Яке йому діло до всяких міщанок. Він чоловік праці й ніколи займатись фліртом.

Задоволений собою, що видержав характер, він був тієї думки, що й надалі в його буде тільки справа. Пізніми вечорами й ночами, коли над Манівцями розлягались дикі вигуки пісень разом з димом самогонних апаратів, в клубі відбувались бесіди, репетиції.

Отже через деякий час, немов поза Сергієвою волею, трапилося інакше.

В клубі мала відбутися співанка, а поки що Хведір Степанович виконував свої обов'язки бібліотекаря. Поруч Сергій відчинив свою музейну шафу і впорядковував експонати.

Поволі сходились співаки та читачі.

Раптом у дверях — Оля:

— Добрий вечір!..

Її розчервоніле обличчя впекло Сергія. Чого їй треба?

А десь глибше мелодійно: невже небайдужа до його?

Недбало подав руку.

Глянула прямо в очі.

— Що з вами? Ви хворий?

Сергій зніяковів:

— Та-а... Трохи!...

— То то й до мене не заглянете. А я так хотіла з вами поговорити.

В Сергія прорвалася лють:

— Чого іменно з мною? Думаю, у вас було з ким балакати.

Оля посумніла.

Сергія дратувало. Крутить! Він її одріже раз на завжди.

— Ходім, я теж маю вам дещо сказати.

Вона слухняно пройшла до алеї.

— Товаришко,— офіційно звернувся Сергій,— про що ви хотіли зо мною балакати?

Оля спантеличилась.

— Та-а... Навіть незручно якось... Ви хворий... Дрібниця!

— Товаришко! Не люблю я крутіства. Кажіть прямо: чого ви прийшли?

Оля зальодяніла:

— Я?! Мене Хведір Степанович просив... Я маю акомпанувати на співанці...

В Сергія гадюкою скрутулись ревності!

— Вибачте... Я нервовий... Я сам не знаю, що зо мною.

— Да, Сергіє Степановичу, я справді вас не впізнаю. Що з вами? Вам потрібно відпочити... У вас, мабуть, підвищена температура...

Сергій відчув, як її ніжна рука торкнулась чола. Його враз зігріла тепла хвиля, хотів без кінця просити у неї вибачення. Проте так само грубо промовив:

— Хочете, щоб я заспокоївся, скажіть мені прямо, про що мали зо мною балакати?

Оля випросталась і ображено заговорила:

— Я думала по-людському поговорити. А коли вам просто потрібно знати для якоїсь колекції—то прошу. Недавно в нашому селі ночував комісар. Зайшов до мене. „Об'яснявся“ мені в любові, а за те, що я розреготалась йому в вічі—другого дня в моїй групі найшов непорядок. Обіцяв провчити. От і все. Заспокоїлись?

Вона повернулася і швидко рушила до клубу.

Момент Сергій був приглушений, потім як іскра метнувся навздогін.

— Ради бога пробачте...

Стиснувши її руку, з інтимною щирістю почав оповідати про свої переживання...

Оля безжурно розреготалась на весь сад.

В цей момент з тераси її покликав Хведір Степанович.

Весело забігали Оліні пальці по клавішах, і такими ж веселими очима стежив за нею Сергій.

Загула пісня. Глухо. Мертво.

— Степан Хведорович, дозвольте мені...

Сергій усміхнувся, енергійно махнув і бризнула повідь співу.

Хор радо виконував пісню за піснею. Раптом тенорі зачепились і на три верстви розтягли: ге-е-ей!..

— Стій!.. У вас же восьма. Спочатку.

— Ге-е-ей!...

Хор розреготавсь. А дячок ще аж очі заплющив і замилювано виводив.

Біля дячка Сергій помітив Макулу.

— Ну, останній раз.

Не зводив очей з тенорів. Аж Макула знову нахабно: ге-е-ей!...

— Лір-ни-ки...— проспівав Сергій в тон; як раптом на тлі співу ляснув грубезний матюк, а перед Сергієвими очима викотилось двоє Макулових більм.

Мов пороховий вибух підкинув Сергієві руку. Вже садистично смакував, як прощипить гострий кінець камертона білі пухирі...

Але тут (хор обірвавсь... Від несподіванки Сергій відступив) назустріч йому кинулись благаючі, перелякані очі Олі.

Безсило брязнув камертоном, зблід і коливаючись мов п'яний вийшов.

Здавалось неодмінно впаде за дверима.

Оля побігла слідом.

Він упав на ліжко як мертвий.

Чорна тиша.

Хотів провести рукою по чолі,— зустрів її руку й жадібно стис, пригорнув до грудей.

Нестримно билось серце.

Вмент щось гаряче затисло йому вуста.

Шугнула кров. Блиснули вогні.

* * *

Сергій прокинувся від урочисто-саяного хвилювання.

Підвівсь до вікна, а назустріч кармінно-пожежний схід ефірно-золоті обійми. Голубить хмарки, голубить землю, ліс і поле... Земля припорошилась сніжинками й мов та „ляля в льолі білій“ усміхається рожево-синіми світотінями.

Згучить кантата ефірно-саяна, квітне вогнями, перлами, рубінами...

І занімів у чарівній країні.

Любов, краса!

Однаке після лекцій відчув утому. Брав гору аналіз. Десь в глибині скимліла туга.

Він, що вільний був, як вітер, буде прив'язаний чуттям до цієї людини. Буде мати обов'язки...

Та тільки сонце стало за обрій, Сергія потягла непереможна сила.

Вони ніколи не будуть полонити одне одного. Їхня любов буде вільним льотом за грані буднів, в країну втіхи, в країну мрії, де правда й краса, їхня любов розквітне промінням дивного сонцевіту і назустріч йому— вони підуть радісні, чисті...

Променисто привітала і завмерла в німому екстазі.

Здавалось, розбавились у вечірній заграві, у зірці. Було лиш одне космічно-величне й прекрасне— Любов!

— Люба! В цій хвилині я був на таких верхів'ях щастя, що про них, мабуть, жоден мільйонер не має жодної уяви. Ми повинні поставити за мету закріпити ті далекосяйні верхів'я в сталі, вічне життя.

Це не мрія, це не сон... Я реально бачив ті верхів'я... Туди людство мусить скерувати свою культуру. То буде апогей культури...

— Любий мій! Хороший... Ми будемо берегти, як найцінніший скарб наше кохання... Ми завжди будемо між собою щирі й правдиві...

— Так, любя! Наша заповідь: правда, щирість і любов...

* * *

В клубі робота потроху завмерла. Сергій що-вечора бував у Олі, жив думками та мріями. Нарешті його ідеї стали добре засвоєним програмом і ні про що стало говорити. Оля ж була захоплена працею в школі й у вечірній час без упину оповідала про життя своєї групи.

Сергій хотів бути захопленим разом з нею, але почував, що в йому це — брехня, ніколи ще він не відчував того великого вдоволення від своєї педагогічної праці. Його діти зовсім не ті... Ні, власне, він не той. Це зрозумів, і якась образа муляла в грудях. Оля краща, Оля щиріша й чесніша. Оля говорить те, що переживає, і робить те, що думає.

— Що з тобою? Ти такий сумний...

— Так, любя, я сумний... От сказав „любя“, а й це неправда, — хіба я відчуваю значіння цього слова? Так собі, механічно... І все механічно... Я банкрут, пустомлин... Скільки набалакав, а справді, що зробив?..

— Любий, заспокойся. Ти ж працюєш. Ти стомився. Ляж, відпочинь.

Сергій справді відчув утому. Покірливо ліг, а вона колихала в обіймах, немов дитину.

Був маленьким, безвільним. Раптом свідомість: Оля ж його кохана. Він вільно може пити насолоду. Стрепенувся велетнем.

Веселим поцілунком зустріла його запал, як вмент в зорі її зріс переляк.

— Не треба... Я не хочу...

Йї хвилювання Сергієві здалося за поклик. Був буйний, як звір і здавалось, ніщо не зупинить його шалу.

І раптом скуливсь, осоромлений: він скотина.

Оля конвульсивно здригалась від плачу.

Не вартій Олі. Банкрут. В ручку, або...

Призирливо посміхнувся і зірвався до дверей:

— Любий! Не пушу... — оповили благаючі обійми.

Сергій знесилів.

Після цього кілька днів не приходив.

Коли ж нарешті підійшов до Оліних дверей, там басив знайомий голос.

Комісар!

— Я нікого ще в житті так не любив...

— Ну й любіть собі на здоров'я!..

— Так мені шкода вас, що марнуєте життя в цій глуші. У нас в містечку все таки компанія, весело... Переходьте? Вам же треба наслаждатися життям. Треба, щоб ці губки цілували...

— Лясь — і все затихло.

Сергій схвилювано рвонув двері.

Закривши обличчя руками, припала до стіни Оля, а кілька кроків від неї стояв комісар. В перший момент він розгублено водив очима, зустрівшись з диким прошиплюючим поглядом Сергієвих очей, але раптом отямився, розцибнув кобура й блиснув револьвером:

— Вот она контр-революція! Я вас виведу на чистую воду...

Поточився і зник.

Оля впала Сергієві на груди. З очей її бризнули сльози безпомічної дитини.

Коли ж відчула захист його залізних рук, глянула в вічі ясною вдячністю.

Сергій зрозумів свою владу над нею, якесь зухвальство заговорило; „Я доведу, що я й раніш був правий. Я завжди був дужчий за неї“.

Завчасно втішаючись своєю перемогою, жадібно цілував. Була в руках слухняним воском, що він його розгрівав вогнем свого тіла.

Знесилювався, в його затуманілій свідомості снувало невдоволення. Це була не та гостро-жагуча насолода, що плекав у мріях. Десь підсвідомо муляв сором, однак спокушений можливостями, йшов назустріч інстинктові.

Нарешті відчув цілковите спустошення. Був сірий, безбарвний, мов та шкаралупа викинута на смітник. Скимліла туга за втраченим почуттям, зрозумів красу незримо-далекого споріднення й надій...

Вперше забрело питання: чи ж любить Олю?

Була тихо покірливою й боязко читала правду на його обличчі:

— Про що ти зараз думаєш?

— Я?!—злякався запитання. Хотів одмахнутись. Раптом помітив, що в Олі неправильний ніс. Тоді пригадав умову: „правда, щирість“...

— Я не знаю, чи кохаю тебе...

Вона стисла болісно вуста.

Сергій був задоволений собою. Нехай гірка, але правда. Одягся й муркнув: „бувай“...

На дворі пільма закрутила завірюхою.

Зразу щось йокнуло в грудях: чи мав право так казати?... Ні, він не може нести з собою цієї провини. Втішити, а потім розбере...

Вже з якоюсь полегкістю повернувся до Олі: пуста! Жах охопив при уяві самогубства.

Нервово кинувсь оглядати коридор і класи.

Пільма. Пішов на світло, де спали прихожі школярі.

Вмент хлинула гаряча хвиля радості, отруєна їдким соромом: схилившись над сплячими головами дітей, тихо плакала Оля.

Мов іскра скочив до неї.

— Прости... Я збрехав... Ти найдорожча для мене.

Його душили спазми. Оля мусила вивести, щоб не розбудити дітей...

Був нерозважний. Він профан, банкрут, безпринциповий, безвільний...

Але відповідь була:

— Ти хороший, щирий... Я сама винна, що не втримала себе. Більш цього не буде... Ти будеш працювати. З тебе гарний робітник, тебе хвалять... Треба тільки хотіти...

Тоді Сергій стишився, немов уздрів перед собою човна, що врятує його самого.

— Хотіти! Іменно хотіти... Я розумію... Коли нема цього — нема нічого, нема життя... Тьма. Пустка. Я ніколи не хочу повернутися до неї. Я загартую. Я стану собою... Я буду працювати?

— Любий мій!

Глянув у вічі.

Була — прекрасна!

* * *

В Манівецькому клубі було затишно, гостинно.

В грубах полум'я погрозово тріщало на мороз, світло великої лампи одбивало тіні різних людських постатів. Сиділи парубки, дівчата, школярі й навіть поважні дядки. Вже давно в Манівцях ввійшло в звичку збігатись на світло в клуб. Одні на співанку, другі на репетицію, треті просто послухати, подивитися або погомоніти в гурті. В останні дні відбувалась інтенсивна підготовка до новорічної вистави - ялинки. Готувалися дорослі разом з дітьми. Сергій не мав відпочинку, але не знав і втоми.

Тепер з Марчуком складав кошторис на витрати.

Навкруг галас, співи, коляди...

Раптом все вщухло:

— Где учитель?

Сергій підвів голову. У дверях стояв міліціонер.

— Я... А що?

— Пожалуста сюда до комісара.

В Сергія очі зовсім залякли, коли в бічній кімнаті комісар гаркнув:

— Арестований!

Два міліціонери стали обабіч. Тут же були й представники місцевої влади, що скося поглядали.

— В чім справа?

— Молчать! — там разберьомся... припечатував комісар і одвернувся до своєї роботи.

Розглядали списки дезертирів.

В клубі захвилювалися. Вчитель заарештований. А репетиція? А вистава?..

За дверима зчинився галас.

Сергій ступив до комісара:

— Скажіть, будь ласка, чого я тут стою? У мене робота...

— На место!

Сергій спалахнув:

— Я не скотина, а ви не губернатор. Я прошу сказати мені причину мого арешту.

Комісар зміряв поглядом і здавалось уже був готовий розірвати Сергія, — як у дверях з'явився натовп.

— Скажіть пожалуста, на що це ви арештували? Ми зібралися на репетицію...

Тоді запас люти вибухнув на гостей:

— Шкурнікі! Ви собрались штоб шкурние песні петь? Колядувати? I это в мойом присутствіі? Все аристованние!

Зчинилась паніка. Міліціонери кинулись заганяти. Лемент, крик.
— Товариш комісар! Що ви паніку підводите? — підступив з зубами Марчук.

— Ви хто такой?

— Я завлубом...

— А-а! Завклуб! Вмєстє с учітельом церков устраїваєте?

— Я влаштовую клуб, а ви нам руйнуєте! За що ви людей арештували? За що ви вчителя арештували?

— За то, что учіт шкурние песні!

— Я сам їх не знаю! — наступав і Сергій.

— Та ми так співали, для голосу.

— Ви дітей поперелякували. Я завтра ж напишу на вас заяву в парком — не вгавав Марчук.

— А я сьогодні же напишу рапорт, якіє здесь учітеля і завклуби...

— Пишіть! Тільки не заважайте нам робить зараз репетицію!

— Можете розходиться! Завтра я вас всех на учот!

Всі понуро посунули. З різних кутків підходили з запитаннями люди, що поприбігали з села.

— Ну, виходьте на сцену! Почнем репетицію! — оголосив Сергій тремтячим від знервування голосом.

— Яка там репетиція! Добре й так підрепетирував.

Ще кілька реплік і клуб спорожнів.

— Ну що тепер? — підійшов Сергій з запитанням до Марчука.

— Обов'язково заяву.

* * *

Другого дня в Манівцях тільки й мови було, що про комісара. В ночі заарештували декого з дезертирів і тепер батьки розносили славу.

— Як мого то забрали, а як Зануда завіз хуру пашні, то його ще малий. Це правда така?

— Еге, як у Макулів пили до ранку, то він його синка забере?

— Адже кажуть, що на призвичайці вже служить...

— Мені все як усе, але Зануда!

Марчук з Сергієм натрапили на слід.

Терешко пив на покрову з Занудою в Жольки.

Тоді Зануда хваливсь Шумівському кумові:

— От як бояться другі цієї власті, а мені вона не десь. Мій син не служив комезі й не буде служити. — Він одвів Шумівського кума й навчав, що треба зробити, щоб його зять залишився вдома.

Терешко підслухав, бо мав зуба на Зануду, ще відтоді, як Зануда сіяв його поле з половини.

Тепер Терешко посвідчив усе своїм підписом на заяві, що склав Сергій.

Задоволений, що поставив справу на колеса, Сергій рушив до Олі. Не привітавшись, Оля тикнула папірця.

„Під час ревізії, проведеної в вашій школі волкомісаром т. Таранюком — в другій групі, яку веде О. М. Ярова, в учнів знайдено чачословці, „ветхій завет закону божого“ та інші конфесійні книжки;

Волкомісаром т. Таранюком установлено, що О. М. Ярова здобула симпатії куркулівського населення навчанням слов'янської мови та закону божого. Вважаючи вищенаведені явища неприпустимими в радянській школі, колегія повітнаросвіти в присутності волінструктора т. Чухрая від 13/XII ц. року — постановила: „Вас, як відповідального адміністратора усунути з посади завідуючого, О. М. Ярову усунути з посади культробітника без права вступу до інших установ Наросвіти“.

Сергій силкувався збагнути істину: може й викладала.

Оля допитливо глянула. Вмить її пальці зламали стебло лілеї, що плекала в вазоні: пелюстки одна за другою летіли мов білі птиці.

— „В ирій!“ — подумав і завагавсь:

— Що він справді в тебе знайшов?

— Так. Знайшов закон і часословці. Минулого року я їх десятками одбирала в учнів. Нема ніяких книжок, так вони й беруть на горищі в старій школі, мовляв, аби книжка...

Вона заламала руки...

Сергія прострілило боєм жалю: він нізащо її не зречеться. Стиснув в обіймах немов би в-останнє:

— Люба, не бійся! Я виведу на чисту воду Таранюка. В цю неділю в нас з'їзд волосний... Ми доб'ємося справедливости.

* * *

Неділя. Ранок. В Кутянській церкві дзвін бевкав, неначе бичок, що заблудив між запорошених садків. Мороз позапинав вікна, позаганяв у закутки живу тварину, а сам, покректуючи, гуляв Кутянськими вулицями.

Пустельно. Тільки зрідка проскрипить подертими черевиками по синіла вчителька, поцибає, мов заяць від гончих, довготелесий, в демі-сезонному пальтечку, вчитель. Вся ця дичина збігалась на з'їзд.

У школі хекали, хукали, жестикулювали, палили махорку й по-троху кімната зогрівалась людською парою та розважливою гутіркою.

— Ну, й мороз, трохи дух не виперло...

— А ти б приперся за двадцять верстов, як я, тоді й лоб змок-рів би.

— А який тобі чорт винен, було осідлать голову...

— Хіба що самого голову, бо підводи не дає... Яюсь я до нього: „вези дрова, бо діти подубнуть“. А він саме помири в там двох, та з судцями могрич запиває: „Тобі холодно? На, погрійсь!“ Ну й гріли мало не до ранку...

— А я оце сам чарчину випив би! — промовив вчитель, що вистукував жіночими туфлями в такт з власними зубами...

— А ви б помінялися з Параскою Григоровною!

— Ні, я не згоджуюсь. Для мене добре й моє, — посміхнулася стара вчителька, що була в чоловічому пальті й чоловічих чоботях.

Серед усієї маси, вона найбільш задоволена.

В кутках — похмурі блідо-анемичні обличчя.

— „Морлоки“ — виникла в Сергія асоціація за Уельсом.

— Он бачите того, що курить... Он той надутий — знайомив Сергія Степан Хведорович — то анархіст. Був у Махна, а це сидів півроку в чека... А той - о! Блідий, блідий... — той був інспектором у Петлюри. А той другий біля нього — с. - р., був у Григор'єва. Он той — толстовець, а ці - о два — боротьбисти, тепер укапісти...

Сергій силкувався у кожній постаті вловити характерну рису, відповідну назвиську, але всі вони сходилися до одного типа вчителя - морлока.

Тільки інструктор став за стіл, всі замовкли, немов школярі.

Багато справ у вчителів. Переводити в життя нові методи викладання без ніяких до того засобів, поширювати програми, вести культосвітню працю в клубах, сельбудах, хатах читальнях, вести громадську працю в ревкомах, в комнезамах, в різних комісіях, провадити ударні кампанії, статистика, учоти... До цього всього було ухвалено на з'їзді ще кілька пропозицій інструктора, потім ще заслухали інформацію профуповноваженого, що пайків за останніх два місяці ще не одержано, але є надія... І з'їзд мав розбігтися.

Раптом Ярова:

— Товариші, я прошу розглянути мою заяву.

— Ваша справа розглядалася в колегії повітнаросвіти і вчительські збори тут ні до чого — заперечив інструктор.

— Я апелюю до волосних зборів нашої спілки...

Затяглась суперечка між Яровою та інструктором. Кінець кінцем збори більшістю голосів ухвалили прочитати заяву.

„Півтора роки я ретельно виконувала обов'язки культробітника другої групи. Доказом можуть бути ті знання, що придбали мої учні за цей час. Але видно це не має значіння для деяких урядових осіб. Волвоенком т. Таранюк...

— Товариші, — злісно перервав читання інструктор — по-моєму збори плямують себе вже тим, що слухають таку контрреволюційну заяву. Ви тільки прислухайтесь, що це за тон: „деяким урядовим особам“. Урядовим! Хто ж ці урядові особи? — партієць — воєнком. І хватає нахабства в людини. Тепер я вас питаю, кому ми можемо більше довіряти, чи комуністові, що обґрунтував свою заяву фактами, чи Яровій, що на протязі року навчала закону божого?

— А скажіть, будь ласка, — перебила Ярова, — коли ви на цьому пересвідчились і скільки разів ви бували в мене в групі?

— Доволі того, що воєнком був у вас два рази.

— Думаю, що воєнком і педагог — велика різниця.

— Щоб розпізнати конфесійну літературу — досить бути воєнкомом. Ми не можемо не довіряти комуністові. Справа остаточно вирішена. Обов'язок кожної урядової інституції гнати в шию контр-революцію. Сором, ганьба вчителству, що береться захищати таку темну справу.

— Прошу слова! — скочив Сергій. — Тов. інструктор, краще ганьбій себе за свій бюрократизм. Я вас питаю, який це рік самодержавія? Коли це у вас вирости роги страшити дітей? Розглянути справу товариша — наше професійне право. Товариші, я вношу пропозицію: обрати комісію, а результат на розгляд до правління спілки.

— Справа ясна. Ставлю на голосування... Хто? Більшість.

* * *

Всі дні до святкування новорічної ялинки Сергій був бадьорий, працюючий. Не менш завзято йому допомагали школярі. Від ранку до ночі вони вештались, готові інсценувати, співати та чепурити.

Їхньому шалу не було впину, як побачили в залі ялинку: біготня, зики, танці, борня... Одні надійно позирали на пундики, другі на шкільне приладдя та книжки.

Все це зумів придбати Марчук.

— Сергій Петрович, — підбіг школяр, — а йдіть подивіться, як Параска вбирає...

— Що там?

Став за лаштунками. Параска разом з іншими дівчатами чепурила ялинку. Була як усі. Раптом повернулася до стіни й кілька цукерків тикнула в пазуху. Так повторилося кілька разів.

Тоді Сергій підійшов:

— Параско, краще йдіть собі звідціль.

— А чого це я піду? Ви тут пан чи що? Або я не така як усі?

— Іменно не така. Всі цукерків не ховають, а ви ховаєте.

— Я ховаю?! — спалахнула, — а щоб вам повилазило.

— Отже не повилазить, отже не повилазить, — пританцьовував на сцені школяр, — бо я бачив скільки ти напхала в пазуху...

— Жабеня ти! — погрозово ступила Параска до школяра, але через момент вона роздумала, сплюнула й гаркнула демонстративно дверима.

Через кілька хвилин Сергій повернувся до праці й забув цю сущину.

Однак Параска не могла забути прилюдної образи. Ввечері, як зайшов по неї Макула, щоб іти на виставу, Параска розповіла, що вчитель ні за що — ні про що вигнав її з залі.

— Як?!

— Отак, підійшов та й каже: „геть звідціль“...

— Ну, не я буду, як не посаджу в чека. Думає, це йому старий режим, командувати!...

З лихим серцем ввійшов Макула в залю. Тут було урочисто, чепурно. Перед сценою по один бік іскрилась вогнями ялинка, по другий — лунала музика; всюди звисали гірлянди, пишались плакати та гасла. Нічого цього Макула не помічав. Його очі шукали вчителя.

Врешті, після „Інтернаціоналу“ Сергій вийшов з промовою.

— Товариші, є давній звичай на Україні, під новий рік викликати долю, ублагати її піснями, стравами та молитвами. В цьому звичаї позначається вся вдача українця. А може бог дасть, а може вродить, а може мине лиха година...

Як протилежність Сергій узяв німця з його критичним світоглядом, з його надією на власні руки. Далі порівняв благання робітників у 1905 році з непримиренною боротьбою й завоюваннями в Жовтні.

— Цей рік ми зібралися не долю благати, а з'ясувати, якою вона повинна бути й спільною працею й боротьбою добути її — так кінчав промову Сергій.

Тоді виступив Макула:

— Товариші! Кому це ви пляскаєте? Ви розбираєтесь, що він говорить? Каже: „німець бореться, німець працює, німець перемагає, німець і має“. Знаємо, як німці з нами боролись! Вибороли нам гетьмана. А хліба мало забрали? Диво, що мають! Так бачите вчителів шкода, що ми не піддержали німців та й скинули гетьмана. Де ж пак! Він тоді паном був би. Знаємо, чого шкода німців! Німці вже царизну заводять, а в нас нема долі. Якої долі — спитайте його? Петлюри? Самостійности? І це називається вчитель? Просвіщає народ. Контрреволюція! Таких вчителів треба загнати туди, де Макар телят не пасе.

Знову оплески, галас.

Знову виступив з спростованням Сергій, після нього завклуб Марчук, потім знов Макула...

Привітання перейшли на мітинг. В залі вже кричали: „Та ну вас к чорту. Починайте приставлення“. Поки дійшло до „приставлення“ — діти потомились, а деякі й поснули. Дитячі номери, грані на репетиціях з захопленням, тут пройшли мляво, непомітно. В комічній ролі, що грав Сергій, виявилось дуже мало комізму й кінець кінцем весь програм зійшов на ніщо.

Сергій був роздратований, стомлений.

В кімнаті він затулив уха, заплющив очі і, здавалось, летів в якусь темну безодню. Від того зроджувалась болісна захоплююча втіха: далі... далі... швидче...

* * *

Після нового року комісія відвідала Кручинецьку школу. Виявилось, що конфесійна література розкурювалась всім селом, хоч нікого було обвинувачувати — за вмисне ширення її. Комісія висловила лише догану завідателів школою, що не підшукав належного місця для цієї спадщини старої школи. Завідатель змовчав комісії, за те другого дня в наросвіті знали, що він нічого не винен; він з самого початку бачив буржуазний ухил Ярової й тому був проти її призначення; останній же час Ярова так вміло маскувалася під революційність, що він зважився довірити їй групу. Комісія визнала невинною Ярову, але це тільки через те, що один член комісії сам — автокефаліст, другий петлюрівський старшина, а третій — колишній меншовик.

Наросвіта надіслала нову постанову, погоджену з відділом праці: завідателів повернутись до виконання своїх обов'язків, а що до Ярової — попередня постанова лишається в силі.

Оля, як одвернулась від папірця, так і заохолола. Перспективою для неї була тепер остання цятка в вікні, що замурував мороз. В серці зростали холодні снігові визерунки. Оля не повернулася навіть і тоді, коли ввійшов Сергій. Він мовчки прочитав і так само зальодняв: Крах!

Довга задума. Два німих крижаних полюси.

— Олю! Ти поки перейдеш до мене, а там побачимо.

— Ні, я до тебе не піду!..

— Де ж ти дінешся?

— Піду!.. або... або...

— Чи ж знаєш ти життя? Загинеш. А мені... Тяжко без тебе.

— А я не хочу бути жінкою й куховаркою.

— Олю! Нащо так говориш?

— А що я в тебе буду робити?

— Ну, я допоможу, як товариш, а там...

— А там зав'язнем у злиднях і довіку будем купатись в помиях за шматок хліба.

Сергій замислився: справді, він ледве стягався собі одному на харчі. Хай їде...

І враз від цієї думки скочив, немов ужалений:

— Олю, не бійся, ми вирвемось!

Вона, здавалось, сягала задумливим зором в безмежну глибину і всі докази були для неї чужими. Мовчання. Раптом стрепенулась і рішуче підійшла до Сергія, аж йому якось боязно стало:

— Добре. Я піду до тебе. Пам'ятай, що я вирвусь.

Ранком, чуть світ, щоб не бачити дітей, Оля прощалася з парком. Дерева уквітчалися інеем й журно схилилися віти; серце точило розпуку.

Хруснули кроки, із-за куців вийшов Сергій.

Розбійник! — уявила, — а вона одинока в лісі і захвилювалась.

— Ходім.

Покірливо пішла, розуміючи, що змагатися даремне.

Холодна кімната похмуро глянула замерзлими вікнами. І Олі серце замерло, заніміло.

Сергій розважав, цілував її, в той час, як думка була: добути зайвий пуд пашні...

Коли стрівся на вулиці з Макулою — вперше зросла тривога: він може нашкодити.

* * *

Сірі дні, німії вечорі. Клуб завмер. Десь в селі йшла підготовка до виборів у сільраду. Сергій весь вільний час працював у ревкомі та комнезамі, — товкмачив декрети, налагоджував діловодство, філософствував. Вертався пізно веселий, гомінкий, — соковито цілував Олю. Думав, що й вона повинна бути задоволена з його праці та заробітку. Вона ж приймала поцілунки з обов'язку коханої, і ховалась у свою мушлю: він чужий, не розуміє її. Безконечними вечорами Оля одиноко пряла свій чорний кужіль думок. Для чого живе? Нахлібниця! Жінка-наймичка, принаймні, послугує, пере, варить... А вона — коханка!

Свідомість етичної загибелі проймала серце ножами; кривава розпука затоплювала волю. Знищити себе, знищити наругу.

Робила огляд пережитого. Нічого світлого там не було, єдиний теплий спогад: на дворі тьма, хуртовина, страхіття, а в кімнаті вона притулилась до матери, — в материних обіймах — затишно, любо; кожний поцілунок — гарячий, ясний промінь, а обійми — найміцніший захист від усяких страхіть. В Олі тоді певно билось серце, вона сміливо дивилась у піймуну...

І все. Немов для цього тільки родилася, тільки це понесе з собою.

Оля писала: „Люба матусю! В цю хвилину мені безмірно хочеться тебе гаряче поцілувати і подякувати за ту щирю ласку та піклування,

що мала від тебе. Від широго серця бажаю тобі щастя й долі. Прости свою Олю, за всі неприємності, що мала в житті від неї. Бувай щаслива. За мене не турбуйся. Я сама влаштую своє щастя. Зо мною мій любий. Він багатий. Я тікаю за кордон”...

В цей момент відчинилися двері й з'явився Сергій. Оля похапцем ховала листа за блузу. Сергій враз — зблід. Зупинив пронизливо-лютий погляд:

— Що ти ховаєш?

— Листа матері! — відповіла, як оволоділа собою.

— Не мути! Хіба лист матері така таємниця? Я міг би не читати, коли ти маєш секрети від мене...

Утворилась напружена мовчанка.

— Ти можеш дати мені листа? Я ніколи не думав бути твоїм контролем...

— Можу!

Вона твердою ногою підійшла й подала. Була біла, мов крейда.

Через хвилину Сергієві руки затримтіли, рознялись, а лист упав перед ним як смертний вирок...

— Так... Я думав... ти... чесна... їдь!

Величезна скеля тяжіла над головами. Ледве чутним шепотом промовила:

— Відішлеш листа матері. Рушила в двері.

Вмент шарахнула скеля... Як смертник застогнав.

Оля повернулась на момент й припала гаряче йому до руки. Жорстоко рвонув. Відчув, як вирвав власне серце.

Бурею зашуміла чорна пустеля. Мов божевільний кинувсь за двері, наздоганяючи тінь.

Стис, заривав.

Оля спалахнула одчаєм й напівпритомна скорилась обіймам.

* * *

Знов у Манівецькому клубі відродився рух. Співи, доповіді, вистави. Сергій з шалом захопився культ-освітньою працею — в ній глушив той докір за збочення до вузького практицизму. Оля ж відчула в ній своє відродження й піднесення свого „я“. Тепер вечорами вона була на репетиціях, на співанках... Сергій допоміг їй організувати групу неписьменних і вона охоче провадила навчання, бесіди...

Була праця, були поривання, горіння.

— Любий, я вірю в радість життя, — щиро казала Сергієві.

І він її розумів.

— Хіба ж не радість любов і праця? Я люблю життя, люблю людей...

— Ти хороший, хороший! Ти ж поважаєш мене, правда, любий?

Тоді ж написала матері: „я щаслива“.

Горючими метеорами пролітали дні в космічні простори.

Оля пізно закінчила працю. Мала довгу інтимну розмову з своїми ученицями. Була надхненно-радісна. З повною щирістю хотіла поділитися з Сергієм.

Він був схвильований. Показав оповістку.

— Завтра їдем з Марчуком на суд... Таранюк заарештований...

Оля глянула допитливо в вічі.

Було ясно. Таранюка заарештували за доносом Сергія. Сергій непевний своєї правоти й перемоги.

— Сергію, ти будеш безсторонній?!

— Добре. Я буду безсторонній. Але уяви, що той самий комісар виправданий?!...

— Що ж — тобі нічого боятися. Факти не твоя вина.

— Так! А які факти були проти тебе?

Сергій нервувал.

Оля зважила за краще затерти розмову.

Другого дня була під штурмом різючих думок. Сергія можуть обвинуватити в наклепі. Він опиниться на лаві підсудних... Ні, Сергій мусить бути рішучим в своїх доказах. Таранюк відомий...

Ще через день в безсилій розпуці ламала руки. Ах, чому вона дратувала його своїми порадами! Можливо, він уже заарештований...

Ввечері з'явився Сергій.

— Що? — кинулась до його, затаївши тривогу.

— Комісара до розстрілу.

І в момент в Оліній уяві бризнула кров. Її лице зблякло, зір затуманивсь. Сергій убивця. Вона зняла з його шиї руку і, не привітавшись, відійшла, стискаючи в грудях хвилювання.

Сергій гостро глянув їй у слід. В йому зросло підозріння.

— Мабуть краще було б, щоб мене розстріляли?

Оля мовчала.

— ...Виходить так. Мені слід було обернутися в блаженну овечку й хай би мене Таранюк угараздив...

В Олі очі налилися тугою, як осінні озера

Сергій брязнув саркастично:

— Ха-ха-ха!.. Нам серце болить за комісаром... Поздоровлюю вас, товаришко комісарша!..

— Сергій! — крикнула розпачливо. — Нащо так говориш?

Благаюче-страдницьким зором глянула йому в вічі, оповила й бризнули слюзи, як дощ.

В перший момент Сергій з ненавистю хотів одпихнути. Раптом як грім:

— Нащо?... Нащо кров у нашому житті?..

Сергій притис до грудей, немов хотів затамувати кров власної рани. Від болю занімів.

— Олю! — промовив тихим мінором, коли ушухли ридання. — Я довго над цим думав. Боротьба і вбивство в самій природі матерії. Ми не кращі і не гірші від інших. Нам так само потрібно нищити перепони, щоб досягти перемоги своїх ідей. Біолог убиває живих істот, щоб досягти безсмертя...

В Олі зростала в очах задума.

* * *

На новому волосному вчительському з'їзді товариші зустріли Сергія тріумфом, як героя. Одні тисли йому руку, вітаючи за перемогу над „драконом“, другі вгощали „добреньким“, домашнього хову,

тютюном, треті застерігали від напасти комісарових прибічників, четверті одводили в бік і конспіративно висловлювали свій погляд на справу: „так їм і треба“...

Шараївський учитель вивів навіть на двір Сергія й озирнувшись на всі боки — почав:

— Ви мудрий дипломат. А це найважливіше в наш час — уміти плавати. З вами можна робити діла. Діла ж у нас — непочатий край. Ви подивіться, яке насильство! Та що вам розказувати... Треба боротися, ой треба! Ми вас маємо на увазі...

— Хто це „ми“?

— Бачите, у нас є гурток... Не думайте, що ми самі. Ми зв'язані... Ви зайдіть, будь ласка, в Шараївку, там ще дехто буде... Побалакаємо.

Сергій зрозумів, у якій справі його запрошують, він сміявся у душі з наївності цього вчителя, хоч разом із тим йому імпонував комплімент „мудрого дипломата“, — тому дипломатично відповів:

— Мабуть мені буде не по дорозі.

— А ви зайдіть, побачимо.

— Ну - ну! — муркнув Сергій, певний, що в Шараївку він ніколи не загляне.

В залі був уже інструктор.

Наперекір іншим інструктор не помічав Сергія.

„Це поведінка заляканої кішки, що пирхає ворогові в вічі, — так розцінював Сергій. — О, злякається! Сергій ще не так себепокаже“.

Інструктор запропонував такий метод: щоб трудова школа була дійсно трудовою — усунути усяких сторожів, а щоб самі вчителі з учнями дрова рубали, воду носили і т. інш.

Сергій розреготався інструкторові в вічі й довів, що це той самий метод, що його добре засвоїв дяк, який вчив Шевченка.

Вчительство підтримало Сергія й пропозиція провалилась.

За те, коли Сергій вніс свою пропозицію, щоб для більшого об'єднання вчительства заснувати волосний клуб і видавати журнал, тоді інструктор засудив цю ідею на небуття.

Сергій заповзявся відстояти своїх позицій:

— Коли наша адміністрація потурає розпорошеності й пасивності вчительства, тоді я особисто беру на себе всю працю, щоб скласти журнал. Думаю, що товариші мене підтримають матеріалом.

— А хто ж вам дасть на це дозвіл? — іронічно запитав його інструктор.

— Буде журнал, буде й дозвіл.

— Побачимо.

І на цьому наелектризовані заряди — рознялись.

Скоро після цієї сутички в Манівці під різними псевдонімами пописались матеріали.

Одна розвідка про національне питання за Драгомановським принципом — „космополітизм в ідеях і цілях — національність в ґрунті й формі культурної праці“, „про У.К.П. та економічні центри“, побутові нариси з учительського життя: „Голод“, „Божевілля“, „Вішальник“, — сатири на урядових осіб та безліч безнадійної лірики.

... „Не бачить, не чути ні світа, ні волі,
Прокляв я дітей і життя“...
... „Мов тінь та бездушна тиняюсь,
І кривду у грудях ношу,
Мов Каїн від людського ока ховаюсь,
Шукаю привітну тишу“...

В той час, як в літературних колах говорили про ліричну кризу в поезії—у Сергія гора лірики з кожным днем помітно зростала. Від неї повівало запахом братської могили.

Сергій і Оля, що взяли на себе обов'язок секретаря журналу, жили надією на доплив життєвих матеріалів.

* * *

Весняно зазеленіли вруна. Тоді в манівчан збільшилися прибутки з експлуатації корів та їх телят. Збанки з молоком робили двадцяти верстові прогулянки до міста й стільки ж спорожнілими назад, за те їх хазяїни мали змогу солити прозору юшку на синьофіялкову цибулю.

В один з таких біржевих днів Параска вийшла з міста на довбезний битий шлях. Пустельно. Тривожно дзвякала лійка об збанок.

Раптом десь ззаду суперечливо захимаркали колеса. Параска повернула надійно зір. Скоро перед нею окреслилась знайома постать погонича.

— Сідай, підвезу!.. Це Манівська — промовляв до пасажирів, — ще як виїмка біля нас строїлась — були разом на роботі. Пам'ятаєш як тоді?! — І для ілюстрації „як тоді“, погонич обійняв Параску.

Параска вдячно горнулась, почувавши, як відпочивають у неї ноги.

Не змигнулось, коли наблизились до Шараївської дороги. Тут погонич обійняв в останнє Параску, а пасажир пригадав, що нею можна передати „оту штучку“. Заклеїв папірця в коверті й разом з погоничем взяли з Параски „хрєменебоже“, що передасть вчителіві.

Далі Параску понесли мрії, як вона розповість дівчатам про веселу подорож з Шараївським парубком, який буде радий Макулів Михайло глянути на вчителевого листа.

Ще до приходу Макули Параска препарувала коверта. Одначе, те, що вона там найшла, зовсім не задоволило її цікавості. Пісенька й кілька слів приписано. На „злість“ вчителіві вже хотіла кинути у грубу, як несподівано ввійшов Макула й став жадібно ковтати кожне слово... „Це твір селянина самоучки. Якщо Ваш журнал виходитиме конспіративно — думаю, що він вам здасться...“

„Повстаньте голі і голодні
Із сіл, присілків, хуторів,
Бо ворог наглий, звірородний,
Хроном гірким нам наїв...
Чуєш хліб наш забрали“...

— Ха-ха-ха!.. Ха-ха-ха... — бризнув сміхом Макула в здивовані Парацині очі. — Дурна. Це те, що мені треба...

Припали пилом Манівці, посіріли. Пекучі дні, голодний час. Тиша. Хіба де вибіжить з воріт плескувата замурзана свиня, за нею обшарпане хлоп'я, хлоп'яті на поміч кудлатий, в реп'яхах собака — заженуть свині й розходяться обоє понурі, злі.

До економської садиби шпоришем зеленіє стежка. В наелектризованій тиші занімів перецвілий сад, камінно мовчать руїни.

Перед лисим газоном, між двома білими колонами, стояла Оля.

Хіба потрібний селу інтелігент з своїми повітряними ідеями, коли село прагне хліба?

Лезом гільотини розсікала серце свідомість зайвого існування.

Оля втретє розгорнула материного листа. „Приїжджай на літо. У нас часто буває Шура Концов, розпитує про тебе...

— К чорту! — скрикнула Оля й зм'яла дорогого їй листа.

Вона була між Сцилою й Харибдою. Поїхати до батьків, де мати нав'язуватиме своїх женихів, чи лишитися в Манівцях у злиднях, в бездіяльності. За цілу весну Сергій не одержав ні одного хунта.

Розгублено дивилася і нічого не бачила перед собою.

Раптом в уші вдарив надзвичайний гаркїт.

Мов *deus ex machina* перед очима зріє автомобіль.

— Громадянин Шарий є вдома?

Щось тьохнуло Олі, як побачила між приїжджими й Макулу. Вона збрехала:

— Він пішов у волость...

— Проведіть нас в його квартиру...

Постіль перетрушено, дописи до журналу разом з давньою пилюкою ретельно складено в автомобіль, біля Олі стала рушниця.

— Вас заарештовано!

До вечора просиділа Оля заарештованою в своїй кімнаті. Що хвилини вона тамувала болісне побоювання, що з міста може повернутись Сергій, хоч і казав їй, що повернеться не раніш пізнього вечора, а то й завтра.

Врешті під'їхав знов автомобіль і забрав вартового.

Оля вийшла на двір, де здавалось світ назавжди почорнів. Вона бігла в село шукати поради.

Сусіда, побачивши Олю, згадав, що й він балакав колись з вчителем про „комунію“ — та й зачинився мерщій в сінях.

Всі вулиці гомоніли про арешт Шараївської „гарнізації“, та про свого вчителя, що переховував „бамаги“.

У Самойла Оля довідалася, що Макула перейняв важливого документа з Шараївської „гарнізації“ до Сергія. Коли Оля була вже за дверима, Макула, згадавши й свою кривду, додав:

— Видно, що бандистий... Два місяці обідали, так і не заплатить.

В Олі зросло вагання: Сергій, певно, таївсь від неї. — Коли ж уявила втрату його — криваво обкипіло серце. За всяку ціну мусить врятувати. Він не винуватий. Він не таївсь...

Хведір Степанович пораяв Олі попередити як-небудь Сергія, бо Макула, напевне, підстерігає, але він сам нікуди не може йти з Олею, бо треба голодні коні вести на пашу.

Поминувши вулиці, Оля самотньо вийшла за село між чорних лав житів. В білому, неначе фосфорична істота, стала на шляху під вербою. Чорний простір, здавалось, проковтнув живий голос, розбавив в собі живих істот, зупинив час і тільки билось одне серце, билось тривожно.

Щось шерхнуло. Напружила зір. Тим боком посувався силует.

— Сергій! — гукнула навмання.

Сергій круглими очима глянув у її переляканий вид.

— Чекісти... Макула...

— Що ж, хай арештують. Я доведу...

— Любий! Ти не доведеш. Ти мусиш тікати, мусиш... — розпачливо благала.

Сергій поволі проймався її заляканим настроєм.

Сутінки гускли над його головою, чорна запона затуляла ясну перспективу, ще момент — і його стихійним подувом підійме на вітер мов ту порошинку.

— Ах, чому я один? — заламав в розпачі руки...

— Любий, ти не один... Я ніколи тебе не забуду.

Тоді відчув маленьку, маленьку надію. Переповнений вдячністю казав:

— І я тебе не забуду... Я знайду тебе... через рік, через десять...

Глухі ридання розбудили ніч. Вона, прихильниця тиші й сну, невдоволено підіймалась у глиб просторів.

Сергій і Оля відчули як лялалась гарячими потоками туга.

Парою світ затьмарило.

— Прощай...

— Прощай... Чи ж зустрінемо ще весну?

— Чи ж зустрінемо зірку золоту?

Обернув на момент зір, де стояла осяяна постать.

Болюче розривалася спільна артерія.

Рвонув.

Світ закривавивсь.